

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ

1915 թվականին, քաղաքակիրթ աշխարհի առաջ, հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրված անմարդկային ոճրագործության առաջին զոհերը եղան գրողները: Այդ տարվա ապրիլի 24-ի, 25-ի և 26-ի սև գիշերները, Պոլսում և գավառներում, թուրք և գերմանացի մարդատյացների ծրագրով, ձերբակալվեցին ավելի քան 700 հայ մտավորականներ, այդ թվում մեկ տասնյակից ավելի նշանավոր գրողներ. նրանք մաս-մաս ըշվեցին Այաշ կամ Չանդըրը ֆախրավայրերը և ապա, ավելի փոքր խմբերի բաժանվելով, տարվեցին դեպի երկրի խորքերը և խոշտանգվելով սպանվեցին՝ մնալով անթաղ ու անշիրիմ:

Ձերբակալված մտավորականների և գրողների մեծ մասը երկար ժամանակ ապրել էր արտասահմանում. 1908 թվականի թուրքական «Սահմանադրություն»-ը, «եղբայրության, հավասարության և ազատության» կեղծ կոչերով, նրանց հրապուրեց թուրքիա և որոգայթի մեջ գցեց:

Հոսեց կյանքով, ստեղծագործական վառ երազներով շնչող մի հուժկու գրական փառանգի արյունը և գնաց խառնվելու իր բնօրրանից տեղահանված և բարբարոս սվինների ուղեկցությամբ դեպի մահ գնացող բազմահազար ժողովրդի ծովածուփ արյանը:

Հայ ժողովուրդը իր սրտում միշտ վառ պահեց այդ բոցաշունչ ասպետների, հեգ նահատակների անունը ու միշտ հպարտությամբ պիտի հիշի նրանց ազգանվեր գործունեությունը:

Ահա Գրիգոր Չոբուպը (ծնված 1861 թ.), որի ստեղծագործությունը կարող էր պատիվ

բերել ամեն մի կրթված ժողովրդի, հայ իրապաշտ արձակի ամենակարկառուն ներկայացուցիչներից մեկը, հռչակված իրավագետ, ակնավոր քաղաքական գործիչ, նա թուրքական խորհրդարանի անդամ էր, և ըստ այդ երկրի սահմանադրության՝ անձեռնմխելի, սակայն առաջիններից էր, որ թուրքական կառավարության զոհ գնաց:

Ի՞նչ ժառանգություն թողեց Չոբուպը և հայ գրականությանն ի՞նչ սպասելիքներ ուներ նրանից:

Չոբուպի առաջին հրապարակախոսական գործերը մամուլում երևացին դեռևս 1878 թվականին: Այնուհետև իրար զուգահեռ սկսեցին լույս տեսնել նրա գրական ստեղծագործությունները և հրապարակախոսական երկերը՝ հասարակությանը հուզող ամենահրատապ հարցերի մասին:

Չոբուպը հայ գրականությունը դրեց իրապաշտ արվեստի հաստատուն հիմքերի վրա: Նրա «Անհետացած սերունդ մը» վիպակը, «Կյանքը ինչպես որ է», «Խղճմտանքի ձայներ» և «Լուռ ցավեր» նորավեպերի ժողովածուները հսկայական դեր կատարեցին հայ արձակի զարգացման գործում, հեղինակին բերելով «նորավեպի իշխան» պատվանունը:

Չոբուպի երկերում գեղարվեստական անդուգական վարպետությամբ վեր են հանված պոլսահայ հասարակության տարբեր խավերի կյանքն ու ձգտումները, ստեղծված մեծ հոգեբանական խոր հիմքի վրա բարձրացող կերպարներ, անմոռանալի մարդկային բնավորություններ: Չոբուպն իր դարաշրջանի հայ գրականության ուղեցույց աստղն էր, երիտասարդ գրողների դաստիարակն ու խորհրդատուն:

Զոհրապի երկերի սովետահայ և սփյուռքահայ բազմաթիվ հրատարակությունները, ինչպես և դրանցից լավագույնների անգլերեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն, վերջերս նաև պարսկերեն թարգմանությունները նրան դասեցին աշխարհի ամենասիրված գրողների շարքը:

Մեծ է նաև Զոհրապի հրապարակախոսության նշանակությունը: Նա գրել է հասարակական բոլոր հարցերի մասին՝ գրականություն, լեզու, մամուլ, թատրոն, դպրոց, ընտանիք: Յուրաքանչյուր հարցի մասին նա շատ արհեստավոր առաջադիմական պահանջները, նպաստել հասարակության մտավոր ու բարոյական զարգացմանը: «Գրականությունը ժողովրդյան կյանքին պիտի քաղվի՝ ժողովրդյան կյանքին ծառայելու համար», — պատգամում է Զոհրապը, անհաշտ պայքար հայտարարելով ժողովրդի ձգտումներին անհափորդ, գրողի նեղ անձնական ապրումները թարգմանող գրականության դեմ: Դրա հետ կապված է լեզվի հարցը, և Զոհրապը հորդորում է ամեն կերպ զարգացնել աշխարհաբարը: Թատրոնը կոչված է կրթելու ընկերային ճաշակն ու բարքերը, ուստի պետք է միշտ կանգուն ու բարձր պահել այն: Մամուլը՝ «ճշմարիտ օրագրությունը համոզումն պես անկեղծ, հավատքի պես հաստատ, ու կրոնքի պես սուրբ է»: Ազգի առաջադիմության գլխավոր ազդակն է դպրոցը. պետք է բարձր մակարդակի վրա դնել կրթության գործը, հատուկ ուշադրություն նվիրել մայրենի լեզվի ուսուցմանը, դպրոցում սովորեցնել տեղական արհեստներ: Այս բոլորի միջոցով միայն կարելի է կանգուն պահել ազգը: Պոլսում օտարամոլությունը ավերածությունների է կատարում: Երեխաներին տալիս են օտար դպրոցներ, իսկ «օտար պիտո՞ւմարանը՝ օտար եկեղեցիով գավիթն է»: Պոլսում քիչ չեն «տունները, ուր ֆրանսերեն կխոսին, ու ֆրանսերեն կզգան. ոչ իրենց լեզուն գիտեն շնորհքով և ոչ ալ մեր երկրին լեզուն: Ի՞նչ կըլլան ասոնք վերջիվերջո. կհաջողի՞ն գոնե ֆրանսացի դառնալու»: Ո՛ր, այդ բանը չի հաջողվում. Զոհրապի համոզմամբ, նրանք դառնում են «կենդանի մեռյալներ»:

Համիրձյան տիրապետության շրջանում, իր դեմ եղած անլուր հայաժանքներից խույս տալով, Զոհրապը 1905 թվականին ստիպված է լինում հեռանալ Պոլսից: Սահմանադրության հռչակումից հետո, նա վերադառնում է Պոլիս և եռանդուն մասնակցություն բերում հասարակական-քաղաքական կյանքին: 1908 թվականից մինչև իր եղբրական մահը, նա թուրքական խորհրդարանի անդամ էր: Զոհրապը այն գործիչներից մեկն էր, որոնք, ոգևորված Սահմանադրության գա-

ղափարով, հավատացած երիտասարդ թուրքերի սուտ ու պատիր հավաստումներին, կարծում էին, որ այդ Սահմանադրության միջոցով հնարավոր է լուծել թուրքիայի արեւելյան հայաբնակ գավառների ինքնավարության հարցը:

Խորհրդարանում իր ելույթների մեջ Զոհրապը ջերմորեն պաշտպանում էր թուրքիայում ապրող մանր ժողովուրդների դատը, բողոքում հայկական գավառներում շարունակվող հարստահարությունների դեմ: Իր ամենասկզբունքային ելույթներից մեկը նվիրված է 1909 թվականին Ադանայի հայկական կոտորածի հանգամանքների վերլուծությանը: Զայրույթով նշավակելով մարդասպաններին, նա խորհրդարանի ամբիոնից հայտարարեց, որ երեսուն հազար անմեղ հայերի ջարդը կազմակերպված է կառավարության գիտությունը և կուսակալ Ջեմալատ բեյի անմիջական մասնակցությամբ: Նա պահանջում է պատժել հանցավորներին, անհապաղ նպաստ հասցնել հրկիզված քաղաքների և գյուղերի բնակչությանը, զորք ուղարկել անդորրությունը վերականգնելու համար:

55 տարեկան էր Զոհրապը, երբ խորհրդարանի իր «ընկեր» Թալեաթի կարգադրությամբ ուղարկվեց գլխատման: Նա ստեղծագործական մեծ հղացումներ ուներ: Միայն «Ծանոթ դեմքեր» հուշագրական երկը, որի մի քանի դիմանկարներն էին լույս տեսել, շարունակվելու դեպքում ամբողջացնելու էր մեկ հիսնամյակի պոլսահայ մշակութային կյանքի պատկերը:

Բացառիկ ընդունակություններով օժտված, խանդավառ բանաստեղծ էր Սիամանթոն (Ատոմ Յաւանջյան), ծնված Ակնում 1878 թվականին: Սորբոնի համալսարանն ավարտելուց հետո, նա սկսում է մի եռանդուն գրական կյանք, իրար ետևից լույս է ընծայում «Դյուցազնորեն», «Հայրդդիներ», «Հոգեվարքի և հույսի ջահեր», «Կարմիր լուրեր բարեկամես» և այլ ժողովածուներ, մասնակցում ժամանակի գրեթե բոլոր պոլսական և արտասահմանյան պարբերականներին:

Սիամանթոն գրական ասպարեզ եկավ այնպիսի ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը բարոյական վերածնության օրեր էր ապրում, երբ՝ «Յեղը ապրի՛լ կուգե, իր շղթաները իր ոտներուն տակը թափե՛լ կուգե, իր կապանքները փշե՛լ կուգե, իր աչքերը սրբե՛լ, իր ձայնը որոտալ. Ապրի՛լ կուգե, ստեղծե՛լ կուգե, պայծառորեն վերածնե՛լ կուգե...»:

Սակայն այդ ոգևորությունը երգել չէր վիճակված բանաստեղծին, նա վկա եղավ իր ժողովրդի խոշտանգմանը: Տեսավ 1895 թվականի հայկական ջարդը, 1909 թվականի Ադանայի դեպքերը և որդիական սիրո ամենաշեմը խոսքերով ողբաց իր ժողովրդի դաժան ճակատագիրը:

«Կոտորած, կոտորած, կոտորած...
Քաղաքներում մեք և փաղաֆներեն դուրս,
Եվ քարբարոսներն արյուններով կը դառնան,
Մեռելներում և հոգեվարժներում վրայեն,
Ագռավներու քաղմություններ կանցնեն,
Վերերեն,

Արյունոտ բերաններով ու գինովի
Բռնիչներով...»:

Ահա այդ մղձավանջային իրականությունն է, որ մոռյլ գույներ է հաղորդել Սիամանթոյի գրեթե ամբողջ ստեղծագործությանը, ուր գերիշխողը մահվան, հոգեվարժի, ավերումի, արյան ու սուգի սրտաճմլիկ պատկերներն են, մարդկային իրավունքների բռնադատությունը ճաշակող մի ժողովրդի տաճնապալից կյանքը: Բանաստեղծը դառնում է «հայ արյունին, իր որբ ցեղին և դավաճան մարդկության զարհուրանքներն արտացոլող հայելին»:

Սակայն լացն ու ողբն անզոր են հարադատ ժողովրդի վիշտն ամոքելու, ուստի նա կոչ է անում՝ «մոխրներու, դիակներու և վիշտերու հովիտներեն անցնելով, արդարությունը ստեղծել, արդարությունը մոլեգնաբար հափշտակել, չորս ծագերու դիմաց հրդեհել գաղափարի փառսները, անհրաժեշտ կուրծքներուն վրա քավվել ապառաժներու կույտերը, ռաֆի հանել հողի հրեղեն և քմբստ մարտիկներուն հետ փնախնդրության և սարսափի բանակներու արշավանքն անհաղաք...»:

Պայքարն է, որ հաղթանակ է բերում. ահա այդ պայքարի կոչն է նա հնչեցնում իր «Դարերու վրեժ» քերթվածում:

Ժամանակակիցները նրան անվանել են քսաներորդ դարի նարեկացի: Դանիել Վարուժանը նշում է, որ Սիամանթոյի ստեղծագործության մեջ «մարդկային այնպիսի բան մը կա, որ սահմանված է մարդ էակին հետ ապրելու»: Դրանից բարձր գնահատական չկա ստեղծագործողի համար:

Սիամանթոն զարգացման մեծ հեռանկարներ ուներ, ստեղծագործական լայն ծրագրեր: Մի քանի մեծ, ծրագրային գործեր արդեն սկսել էր, մասամբ մշակել: Մասնավորապես ուշագրավ են «Պաղատանքի խոսքեր բնության առջև» և «Մտածումի ճառագայթներ» գործերը: Վերջինի մեջ նա փառաբանելու էր մարդկային բանականությունը. այդ գործի առանձին մասերի մեջ հասած տար-

բերակներում նա թողել է Տոլստոյին, Վոլտերին, Բեթհովենին նվիրված հատվածներ, որտեղ վերջինները բնութագրվում են իբրև բանականության զրոշով խավարի ու բռնության դեմ ծառացած հանճարներ, իր հոգեհարազատները:

Անվանի քնարերգուն իր ուժերը փորձել է նաև թատերագրության ասպարեզում: Նոր սկսել էր գրել «Ընտանիք» դրաման, որ շատ այլ գործերի հետ անավարտ մնաց...:

Դանիել Վարուժան...: Մի վառվումն հայրենասեր բանաստեղծ, որն ընդամենը 31 տարեկան էր զոհվելիս: Դանիել Վարուժանը (Ջիպուկյաբյան) ծնվել է Սեբաստիայի Բրզնիկ գյուղում: Վենետիկի Մուրատ-Ռափայելյան վարժարանի սաներից է. ավարտել է Գանդի (Բելգիա) համալսարանը: Իբրև ուսուցիչ պաշտոնավարելով հայրենի Սեբաստիայում, եվդոկիայում և ապա Պոլսում, Վարուժանը միաժամանակ գրում է իր հայրենաշունչ բանաստեղծությունները, աշխատակցում «Բազմավեպ», «Անահիտ», «Գեղունի», «Գեղարվեստ», «Շիրակ» և այլ պարբերականների:

Վարուժանի գրական գործունեությունը տևեց հազիվ մեկ տասնամյակ: Այդ կարճ ժամանակամիջոցում նա իրար հետևից հրատարակեց բանաստեղծությունների երեք գիրք՝ «Սարսուռներ», «Ցեղին սիրտը» և «Հեթանոս երգեր»: Իր եղբրական մահվանից առաջ տպագրության էր պատրաստել «Հացին երգը» ժողովածուն, որ տպվեց հետմահու: Ընթերցողների լայն շրջանները խանդավառությամբ են դիմավորել այդ գրքույկները:

Ի՞նչ էր երգում Վարուժանը: Իր ժողովրդի ու մարդկության տառապանքները, ընկերային կյանքի անարդարությունները, իր ժողովրդի ու մարդկության երջանիկ ապագայի երազանքը:

Վարուժանը տեսել է 1895 թվականի հայկական կոտորածը և դրան հաջորդող բոլոր արհավիրքները: Հայ ժողովրդի անլուր տառապանքների արձագանքն է նրա «Ջարդը» նշանավոր քերթվածը: Դա և՛ բողոք է, և՛ մարտահրավեր: Ցրլղը-քոշկից տրված անմարդկային հրամանին հնազանդ, զինված խուժանը հարձակվում է իրենց խաղաղ աշխատանքով զբաղված գյուղերի և քաղաքների վրա՝ «Տավրոսեն մինչև Մասիս, Մասիսեն՝ Չամլուճան»:

«Կնալածեն հայոդիներն անպաշտպան,
Հայոդիներն, որոնք հագիվ վերցուցած
Իրենց գլուխն աշխատանքի կարկանդակ
Ըղեղներու մեջ կզգան

Սույլերը տափ գնդակին...»:

Ազատվելու հույսով խուճապահար դեպի լեռները փախչող ծեր, մանուկ ու կին, նույն ճակատագրին են արժանանում, յաթաղանն ու բրոցը ամենուրեք գտնում են նրանց ու խողխողում:

«Իսկ արտերուն, ա՛խ, արտերուն մեջ չճնաղ, Ուր հայուն կյանքն արև կրմպե և արևն Հոգիի մեջ կը մեռնի՝

Վաստակարեկ դիակներով կկանգնին Գողգոթանե՛ր, Գողգոթանե՛ր սրբազան...»:

Գլխավորն այն է, որ իր ժողովրդի հետ այդ սոսկումնեքն ապրած բանաստեղծը չի կորցնում իր ուղին, հոռետեսության մեջ չի ընկնում: Նա լավատեսությամբ է պատկերում իր ժողովրդի ապագան: Նրա համոզմամբ՝ վառ հայրենասիրությամբ համախմբված դիմադրության մեջ է փրկվելու, որին հավատում է բանաստեղծը և նույն հավատը ներշնչում ընթերցողին:

Լույսով, ջերմությամբ, պայծառ ապագայի հավատալիքով է բնութագրվում Վարուժանի ստեղծագործությունը: Բայց առավել լուսավոր էին նրա հեռանկարները: Նա ծրագրել էր ստեղծել «Հայկական Հոմերոսի» երկը, մշակել «Սասմանց տուն» ժողովրդական էպոսը, գրել «Աչքեր» թատերագրությունը, ձեռք գարնել արձակին...:

Ռուբեն Սեակը (Ջիլիկիրյան) զոհվեց հազիվ երեսուն տարին բոլորած: Լոգանի համալսարանը նոր ավարտած, հմուտ բժիշկ և շնորհալի բանաստեղծ էր նա: Սեակի առաջին բանաստեղծությունները լույս տեսան 1905 թվականին «Մասիս» հանդեսում և իրենց թարմությամբ, ինքնատիպությամբ արժանացան ընթերցողների լայն շրջանների ուշադրությանը: Աշխատակցել է նաև «Արեւիկյան մամուլ», «Լույս» և այլ պարբերականներին:

Ազանայի կոտորածը թունդ հանեց ժողովրդի սիրտը: Այդ եղեռնի ազդեցության տակ, Սեակը գրեց իր բանաստեղծությունների «Կարմիր գիրք» ժողովածուն, որի մեջ ամբողջ խորությամբ ցուցադրում է հայ մարդու մարտիրոսությունը, արձանագրելով, որ այդ երկրում «հացը աշխատողինը չէ, հացը գողցողինն է. ու մեռնողին իրավունքը մեռցրնողին հարցնելը եղբրական անմտություն մըն է»:

Բանաստեղծը ողբում է իր տարաբախտ հայրենիքի ապրած սարսափները.

«Ով դո՛ւն, ո՛վ դժբախտ երկիր հայրենի,
Ու արյունի տա՛ւ շամանդաղի մեջ,
Ջոն՝ գազաններու խաղին վայրենի
Ու համայնասպառ բոցերո՛ւ անշեջ,
Կը մխա՛ս, դժբախտ երկիր հայրենի...»:

Իր գրչով ու կյանքով բանաստեղծը նվիրվում է «գազաններու վայրի խաղին զոհ» իր հայրենիքի փրկությանը: Իր «Վերջին հայերը» գրքում նա ծառանում է հայ ժողովրդի մի այլ թշվառության՝ արտագաղթի դեմ, ցանկանալով ժողովրդին կապած պահել հայրենի հողին:

«Եթե բժիշկ չլլայի,— գրում է նա իր նամակներից մեկում,— ամենամեծ փափագս էր երկրագործ ըլլալ. ու նույնիսկ դեռ հիմա ամենավերջին փափագս է օր մը գյուղ քաշվիլ ու կյանքիս վերջին տարիները դաշտերուս ու հողերուս վրա անցնել...»:

Դժբախտաբար հայ գյուղը փրկելու, արտագաղթը կասեցնելու համար այդ միջոցն էին համարում լավագույնը հայ գրողներից և մտավորականներից շատերը, անտեղյակ պատրաստվող դավին, որին զոհ պիտի գնային հայրենի հողին կառչած հեգ աշխատավորները:

Սեակի հետաքրքրությունները միայն հայրենի երկրով չէին սահմանափակվում: Նրա բանաստեղծությունները հասարակական հարուստ բովանդակություն ունեն: Ընդհանրապես տառապող մարդն է նրա ուշադրության կենտրոնում, դրամատիկական կարգերի, «սուտի ու կեղծիքի, շպարի ու ամոթի» զոհ դարձող, արհամարհված ու լքված խեղճ ընչազուրկը:

Սեակը մեծ հաջողություններ ուներ նաև արձակի ասպարեզում: Նրա «Բժիշկին գիրքեն փրցված էջեր» պատմվածքաշարը իր ընդգրկած նյութով բոլորովին նորություն էր մեր գրականության մեջ և, ինչպես ժամանակակիցներն են վկայում՝ այն «լավիկով կարդաց ամեն ոք»: Այդ գիրքը հայկական արձակի լավագույն նմուշներից է: Դա ոչ թե առողջապահական գրույցների շարք է, այլ մարդկային հոգու ծալքերը բացող, հոգեբանական ամենանուրբ հետազոտությունների արդյունք, բացառիկ արժեք ունեցող գրական վավերագիր:

Սեակը վառվում, բազմաշնորհ անհատականություն էր, գրական-հասարակական ասպարեզում գործելու անսպառ եռանդով: Հայ գրականությունը նրանից շատ սպասելիքներ ուներ...:

Հայ իրապաշտ արձակի կորույթի վարպետներից էր Նուխաճը (Նուխաճ Մամախչյան), ծնված 1870 թվականին Պոլսում: Ուսուցչական աշխատանքին զուգընթաց, նա զբաղվել է գրականությամբ: Գրել է «Ամիրային աղջիկը» ծավալուն վեպը և ձկնորսների կյանքից վերցված տասնյակ հուզիչ նո-

րավեպեր: Խոսյս տալով թուրքական կառավարության ամենօրյա հալածանքներին, նա մերթ քնակություն է հաստատել Բուլղարիայում, մերթ քնակություն է հաստատել 1891 թվականից սկսած, զբաղվել է նաև խմբագրական աշխատանքով: Եղել է «Արևելք» օրաթերթի խմբագրապետ, վառնայում հրատարակել է «Շարժում» թերթը և «Շափիղ» գրական հանդեսը, կարճ ժամանակով եղել է Գահիրեի «Լուսաբեր» թերթի խմբագրապետ, այստեղ էլ Սմբատ Բյուրատի հետ հրատարակել է «Միսվան» ամսաթերթը: Հրատարակել է հարյուրավոր հոդվածներ գրական-հասարակական հարցերի մասին:

Երուսաղեմի մեծ նշանակություն էր տալիս գրականությանը և գրողին: Նա գտնում էր, որ հայ ժողովուրդը, քաղաքական աննպաստ պայմանների բերումով, հասցված է կորուստյան անդունդի եզրին: Այդ պայմաններում գրականությունն է դառնալու ժողովրդի փրկության խարխուլը: Նա նշում է, որ հայ գրականությունը հայ ժողովրդի դժբախտության ամենադժին օրերին եղել է «ազգին գերագույն միխթարանը»: Դա աշխարհի ուշագրությանն ու համակրանքին արժանի մի առողջ ու բազմակողմանի գրականություն է: «Միտքի ներկայացուցիչներու վրա,— գրում է Երուսաղեմը,— պիտի նայինք իբրև կոչեցյալներու՝ որոնք այս տառապալ ազգը տարին ամեն փոթորիկներու և հեղաշրջումներու մեջեն, և որոնց կիյնա դարձյալ վաղվան անակնկալներուն մեջեն առաջնորդել անսայթաք և անկորուստ»:

Այդ բանը գիտեին նաև թուրք ջարդարարները և այդ պատճառով էլ 1915 թվականի ահապոր եղեռնի նախօրեին, օրենքի ու զենքի անունը պղծելով, առանց դատ ու դատաստանի, գլխատեցին ազգը, նրանից խլելով իր առաջնորդներին, որոնցից էր նաև Երուսաղեմը:

1913 թվականին Երուսաղեմը ընտանիքով Պոլսից տեղափոխվում է Խարբերդ և ստանձնում ազգային դպրոցի տեսչությունը: Հազիվ տեղ հասած, նա բարեկամներին գրում էր. «Ինձի համար ուսումնասիրության հանք մըն է այս երկիրը և այս կյանքը: Եթե ողջ մնամ, հուշատետրս լեցուն կդառնամ Պոլսիս»: Շփումը հայրենի հողի ու մարդկանց հետ նրա մեջ ծնում է ստեղծագործական նոր ծրագրեր: Բայց մթնշաղկոտ շրջանում էր: 1914 թվականի հոկտեմբերի 11-ին նա բարեկամներին գրել է. «Անպատմելի է հոգեկան վիճակս: ասանկ ատեն մը Անադոլուի խորքերը գտնվիլը «շուլուխ-շոճուխով» դուրին բան չէ: Ողջ առողջ օր մը զիրար պիտի տեսնեն» և արդյոք:

Երուսաղեմը լավ էր ճանաչում իթթիհադականներին: Զիշտ էին նրա տագնապները:

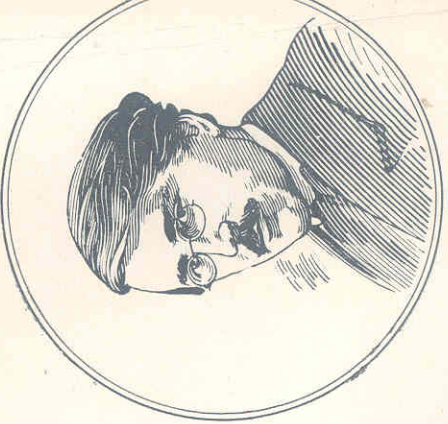
վեց ամիս անց՝ Անադոլուն դարձավ հայ ժողովրդի եղբայրական գերեզմանոցը...

Բազմաթիվ տաղանդավոր հույսերով հղող մտան Երուսաղեմի հետ: Խարբերդից Պոլսի «Ժամանակ» թերթին ուղարկված նրա գեղարվեստական գործերը և հրապակախոսական հոդվածները խմբագրությունը զգուշացավ տպագրել որպես «ցեղերու համերաշխության» խանգարող գործեր: Իր մոտ պահվող նյութերն ու պատրաստի գործերը տպագրելու պատեհ ժամանակը չհասավ և դրանք նույնպես ոչնչացվեցին...

Արևմտահայ գյուղի պատկերները հարազատությանը կենդանագրել է Թլկատինցին (Հովհաննես Հարությունյան), և այդ առումով էլ նա առանձնահատուկ տեղ է գրավում հայ գրականության մեջ: Մնվել է Խարբերդի Թլկատին գյուղում 1860 թվականին: Մեծ կրթություն չի ստացել. ավարտել է Խարբերդի Սմբատյան թաղային վարժարանը, բայց համառ ինքնակրթությամբ իմաստացել, մշակել է իր գրական ճաշակն ու ձիրքերը, գնացել Խրիմյանի, Սրվանձոյանցի ճանապարհով: Եվ չնայած այդ բոլորին, Թլկատինցին, ինչպես Ա. Զոպանյանն է նկատել, մնացել է «հայ գյուղացի, հանճարեղ ու զարգացած հայ գյուղացի մը, ճիշտ ինչպես Աբովյանը, և իր գործին գլխավոր հատկանիշը՝ այդ շինական բնատոհմիկ շեշտի տիրապետությունն է անոր մեջ»:

1893 թվականին «Հայրենիք» օրաթերթում տպագրված «Ծածրու տպավորություններ» ակնարկով սկսվեց Թլկատինցու գրական գործունեությունը: Դրան հաջորդեցին այլ ակնարկներ, գյուղական պատկերներ, բանաստեղծություններ, թատերախաղեր: Արևմտահայ գյուղի կյանքը, մինչև Թլկատինցին, ինչպես նշել է գրականագետ Սիմոն Հակոբյանը, «մեզ համար գոցված գիրք էր», ահա այդ գիրքն է, որ նա լայն բաց է անում մեր առաջ:

Թլկատինցու «Դեպի արևը» չքնաղ արձակ բանաստեղծության մեջ ցույցում են հեղինակի ներքնաշխարհը, նրա ըմբռնումներն ու ձգտումները: Արդարություն փնտռելու նպատակով դեպի արևը գնացող մարդուն հայրենակիցները պատվիրում են պատմել արևին իրենց ցավերը: «Մենք ամենքս ալ դժբախտ այն դարդերով, որ սա հողերուն երեսը ինչ որ ցանենք, որքան ալ խնամենք, չի բուսնիր, բուսնի ալ, բերանը չի հասնիր, լուպը, մրջյունը, մարախը, այլ շատ ավելի մարախի դուրով ու սոված մարախի բազմությամբ մար-

ՏԻԳՐԱՆ ՉՅՈԿՈՒՐՅԱՆ

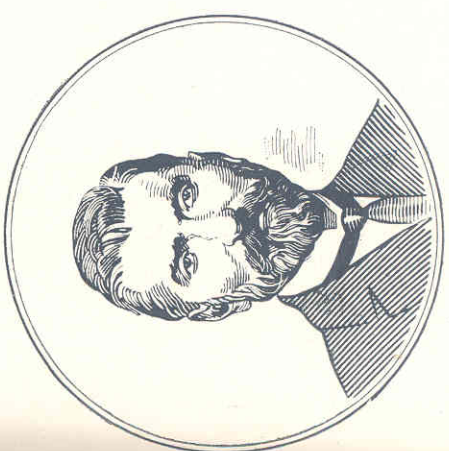
ԳԵՂԱՅԻՆ ԲԱՍՊԵՆ

ԱՊՐԵՆԻԱՅԻՆ ԴԱՐԱՆ

2007

DL4U.SFV8F

ԵՐՈՒԽԱՆ

ԱՌԿԵՆՆԵՐՆԵՐԸ ԵՒ ԵՐԿՐԱԿԱՆ

ፊንጋሪኒ ማህተም

U U U U U U U U U U

ՆԱԽԵՆ ԶԱԳԱՅԱՆՆ ԴՆՅՈՒՆՅԱՆԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

դերու տեսակներ հանկարծ մեր ցանքերուն վրա կիյնան ու բան մը չեն ձգեր որ մերը ըլլա, վերջին ցորենհատին հետ անոնք հարդի վերջին շշուղն անգամ իրենց ակտաներուն տակ կաղանջ:

«Կուլիկին ու վարժապետը» երկում Թլկատինցիի ցուցաբերում է երգիծարանական անուրանալի տաղանդ, ցուցադրում է հայերի արտագաղթի աղետավոր հետևանքները: Պանդխտությունը ոչ միայն տառապանք է, այլև խորթացում հարազատներից, հայրենիքից: Կուլիկի տղան Ամերիկա է պանդխտել. մայրը և կիներ խեղճություն մեջ են. մի զույգ կոշիկ ունեն, որ հագնում են փոխնիփոխ: Բայց Կուլիկին ամենից շատ տանջում է այն միտքը, թե ընտանիքը դեպի կորուստ է գնում: Նա վարժապետին թեկադրում է իր նամակը. «էմեկս էն ատեն հեյալ կընեմ տղիս, թե որ երկիր դառնա ու օճղես մուկ հանես»: Նկարագրելով իրենց թշվառությունը, Կուլիկը օգնություն է հայցում որդուց: Բայց խորթացած, ալլասերված Կարապետը ալլա չի կամենում հայրենիք վերադառնալ. մոր երկար-բարակ նամակին պատասխանում է կարճ և սառը՝ «աշխատեցեք դուք ձեզի համար օգնել ու օգնվիլ», ինքնօգնությամբ հոգալ անձնական կարիքները. դա է լուսավորյալ Ամերիկայի ղեկավար սկզբունքը: Նույն խնդրին է նվիրված նաև «Դեպի արտասահման» թատերադրությունը:

«Արես տար, մահա բեր» ակնարկում, անդրադառնալով Ադանայի կոտորածին, հեղինակը այդ համարում է մարդկության պատմության մեջ շտեմնված ոճիր, «1895-ի դժոխքեն բեթեր»: Նա գրում է. «Լենկիթմուր և ուրիշներ բոլոր իրենց հրեշալություններուն ուժովը քիչ մը հայուն քիթը ճանկած են, նայելով ան Ադանան ու ատանացի հայր մեկ օրեն մյուսը հովերուն առաջըր նետող կատաղություններուն»:

Թլկատինցիի երեսուն տարի զբաղվեց ուսուցչությամբ: Խարբերդի Ս. Հակոբի թաղային վարժարանը դարձրեց երկրորդական կարգի օրինակելի դպրոց, հասցրեց կրթված մարդիկ, այդ թվում՝ Ռուբեն Զարդարյան, Վահե Հայկ և ուրիշներ: Զերբակավեց խարբերդում, աքսորվեց և մատուկեց դահիճների ձեռքը:

Թլկատինցու գործը «խոշորակեկ հատոր մը կկազմեր»: Ուներ նաև նոր մտահղացումներ՝ «հում գործեր», որոնք կենսագործելու համար մտածում էր թողնել ուսուցչությունը: Դահիճները կանխեցին նրան: Շատ բան ուներ տալու. դրանցից զրկվեց մեր գրականությունը: Ուներ պատրաստի գործեր, սեագրություններ, որոնք, ամսոս, հրո ճարակ դարձան:

Ռուբեն Զարդարյանը ծնվել է Սեբեհի գավառում, 1874 թվականին: Հասակ է առել խարբերդում, 1892 թվականից զբաղվել է ուսուցչությամբ: Առաջին տարին պաշտոնավարել է Մեզրեի ազգային կենտրոնական վարժարանում: 1903 թվականին բանտարկվում է, հաջորդ տարին բանտից ազատվելով, տեղափոխվում է Իզմիր և շարունակում ուսուցչական պաշտոնը Մանիսայում: 1905 թվականին անցնում է Բուլղարիա և Ֆիլիպիում հրատարակում «Ռազմիկ» թերթը: Թուրքիայում Սահմանագրության հռչակումից հետո տեղափոխվում է Պոլիս:

Հայ դպրոցի պատմության մեջ իրենց դրական դերն են կատարել Զարդարյանի կազմած գրական ընթերցանության «Մեզրաբետ» դասագրքերի 6 հատորները, որոնք ընդգրկում են հայ և համաշխարհային գրականության լավագույն նմուշները և նպատակ ունեն «մտքի և արվեստի գեղեցկություններուն առջև զմայլումի հրավիրել մեր նորահաս սերունդը և այդ զմայլումի ստեղծագործ ազդեցության տակ բեղմնավորել անոնց միտքն ու հոգին»:

Առավել նշանակալից է Ռ. Զարդարյանի գրական գործունեությունը: Նրա գրվածքներն սկսել են տպագրվել 1890 թվականից «Մասիս», «Ծաղիկ», «Արևելյան մամուլ» և այլ պարբերականներում: Որպես գրող, Զարդարյանը հետևում է իր ուսուցիչ Թլկատինցուն և գրականության նյութ դարձնում գավառական բնատոհմիկ կյանքը, բայց ընթանում է ուրույն ճանապարհով: Հայ գյուղը, հայ ժողովրդի ստվար զանգվածը, որ մինչ այդ դուրս է մնացել գրականության տեսադաշտից, այժմ խոժով էր գրականությունից ներս, ցույց տալիս տիրական հոսանք դառնալու տվյալներ:

Ռ. Զարդարյանն իր ստեղծագործության մեջ լայնորեն օգտագործեց ժողովրդական ավանդությունները, գյուղական պատկերները և զգալի դեր կատարեց վեպի, հեքիաթի, հովվերգության մշակման մարդում: 1910 թվականին առանձին գրքով լույս ընծայված նրա «Ցայգալույս» ժողովրդական եկավորորչելու նրա հաստատուն տեղը հայ գրականության մեջ:

Նրա «Փողոցը», «Տան սերը», «Ցեղին տղան» և այլ գործեր արևմտահայ գյուղի կենդանի պատկերներ են, խոր և խոստուն: Նրանց մեջ մարմնավորված է գյուղաշխարհի վիշտն ու տառապանքը: «Ցեղին զավակը» պատմվածքի հերոս մուրացիկ Վարդանն ասում է. «Զարսանջա՛ք, մերեղելի՛ք զավառ, ուր տարին տասներկու ամիս սով է և մատ

մը հացը՝ արյունի գին: Հողը Արսւան բեկինն է, տունը Արսւան բեկինը, աղբյուրի ջուրն ու երկինքին արեն ալ Արսւան բեկինը...»: Սակայն այդ բոլորը նա համարում է բնական բան և համակերպվում: Ահա այդպիսին են նրա հերոսները. նրանք ապրում են ցայգալուսային վիճակ, բայց համոզված են, որ մոտ է այգաբացը:

Հեքիաթներին, գյուղական պատկերներից հեղինակը բարձրանում է խոշոր ընդհանրացումներին: Նա այն կարծիքին է, որ առանց բարձր գաղափարների, մարդը մեռած է հասարակության համար և հասարակությունն էլ՝ մարդկության համար. «Վա՛յ այն հոգիներուն, որոնք թափուր են, և ուր իդեալի գահերն ու գահակալները չեն բազմիր... Վա՛յ այն սիրտերուն, որոնք սուլթաններ չունին», գրում է նա, գտնելով, որ գաղափարների չգոյությունը հարատև է դարձնում բռնավորների գահը. «Ընկերական արդարության և ազատության մեծ գաղափարը» միայն կարող է վերջ դնել վշտակիր մարդկության ծով արյանը, շահագործմանը և ստրկացմանը:

Զարդարյանի արվեստը բարձր է գահատվել ժամանակակիցների կողմից: Հայագետ Ֆրեդերիկ Մակլերը գրում է, որ նա հայ գրականության մեջ բերեց հայրենի երկրին կենդանի գույնը, հեքիաթներու գրավիչ քաղցրությունը, գեղջկական հոգիի միամիտ ջերմությունը: Նրուխանն այսպես է բնորոշում Զարդարյանի դերը դարասկզբի հայ գրականության մեջ. «Գրավառի երգը է՛ն քաղցրն է, մանավաղ երբ ան կհատկանշվի այնպիսի ալլազան, ինքնադրոշմ ու բարձր ձևով մը, որպիսին է Զարդարյանի գրականությունը»:

Թվատինցին ու Ռ. Զարդարյանը հիմնեցին իրենց գրական դպրոցը, որը, ցավոք սրտի, հետևորդներ չունեցավ, կապված ճարձատահայ գյուղ աշխարհագրական հասկացության անհետացման հետ:

Մելիքն Կյուրճյանը (Հրաճա) ծնվել է 1859 թվականին, Բալուխ Հավալ գյուղում: 12 տարեկանից պանդխտել է Պոլիս, սովորել նախ Սկյուտարի ճեմարանում, ապա Ս. Խաչի վարժարանում: Հսկայական նորություն է բերում նա հայ գրականության մեջ: Նա պանդուխտների և աղքատների երգին է: Պանդուխտը՝ բռնակիր, ջրհանկիր, սևագործ բանվոր, Կյուրճյանի համոզմամբ այն թշվառ արարածն է, որը «չորացած տերևի նման կենսովի ըստ բախտի անկյուն մը փոշիներու մեջ և կամ սարավանդի վրա հովեն ծեծվելու»: Նրանք ապրում են հարազատներից հեռու, ցեխերի մեջ, ճտիղմն ու ծովու աղի ջու-

րը խառնելով անիծյալ հացի մը հետ»: Ու փշանում են: «Ա՛խ, ես քանիններ տեսեր եմ,— գրում է հեղինակը,— թարմ ու առույգ տղաներ, հսկաներ ըլլալու խմորով շինված, որք տաժանիկ աշխատությանց տակ սմբած և սքլած մնացին, քանինները ճնշվեցան ու կճգմվին, քանիններն ալ կրծոց տախտակները ջախջախված անցան գնացին վաղամեռիկ»:

Սով, տառապանք, նվաստացում, վաղահաս մահ. ահա թե ո՛րն է հեռավոր գյուղում բնականից թողած և Պոլիս ու Թուրքիայի նավահանգստային այլ քաղաքները թափված պանդուխտների բաժինը: Ամենասրտաճախիր կին պանդուխտների վիճակն է: Երբ ընտանիքի վերջին տղամարդը կույ է գնում պանդխտության մեջ, ավելացող պարտքերից ազատվելու համար կինն է գնում քաղաք ֆիզիկական աշխատանք կատարելու («Ակոր աղբարը»): Սոսկալի է այն կանանց վիճակը, որոնք վարձվում են հարուստ ընտանիքներում իբրև ստնտու: Նրանք հարսնության առաջին սերերեն հոգը... կմտնեն ունեւորներու տունները և հոն օտարի մը ծոցածինը կգրկեն ու կփափայեն... Ու երբ խույս կուտա իրենցմե երիտասարդությունը... երբ մարդկային կյանք մը պատառ-պատառ կձգեն ունեւոր տուններու անկյունները», իրենց առջև փակված կգտնեն բոլոր դռները:

Կյուրճյանն իր պատմվածքներում և հոգվածներում դատապարտում է հարուստների հասարակությունն ու ամբարտապանությունը:

Մ. Կյուրճյանը բազմամյա ուսուցիչ էր, ճանաչված մանկավարժ: Նա խիստ պահանջներ էր դնում դպրոցի և ուսուցչի առաջ, պահանջում էր ուժեղացնել թաղային վարժարանները, որտեղ սովորում էին խոնարհ խավերի զավակները:

Մ. Կյուրճյանը անընդմեջ ստեղծագործել է ավելի քան 30 տարի և թերեւս հայ ամենաբեղմնավոր գրողներից է: Բայց, դժբախտաբար, շատ քիչ բան է հասել մեզ, գլխավորապես այն, ինչ ժամանակին տպվել է պարբերական մամուլում՝ «Մասիս», «Արևելք», «Հայրենիք», «Բյուզանդիոն», «Մշակ» և այլ հանդեսներում: Դրանց մեջ կան մի քանի տասնյակ հոդվածներ, ակնարկներ, պատմվածքներ... Իսկ մնացածը այրվել է բարբարոսական ձեռքերով:

Բավական է ասել, որ Կյուրճյանի ձեռագրերը բռնագրավվել ու ոչնչացվել են երեք անգամ: 1895 թվականին, հեղինակի ձեռքակալության ժամանակ, ոչնչացվեցին նրա բոլոր պատրաստի և դեռ չտպագրված գործերը: Դաստիարակների աքսորում, հակառակ խստագույն արգելքներին, տասը տարվա ընթացքում գրված բոլոր գործերը մատուցության հետևանքով հայտնաբերվում են, բռնագրավ-

ում և այլովում, 1915 թվականի ապրիլի 14-ին նրա ձերբակալության ժամանակ ունեւնչացվում են վերջին յոթ տարվա ընթացքում գրված գործերը...

Սմբատ Բյուրատը (Տեր-Ղազարյան) ծնվել 1862 թվականին Զեյթունում: Երեսնամյան տարեկան հասակում զորացրվել է Մարաշում, Զեյթունում, Սսում, Սամսոնում, Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում, եղել է Ռումինիայում: Երաժշտական է «Փյունիկ», «Նոր օր», «Սիս-վան» և «Գաղափար» պարբերականները:

Գրել է «Բանտե բանտ», «Յըլզըզին Սասուն» և «Սասունեն ետքը» և այլ ծավալուն պոեմներ, բանաստեղծություններ, թատերադրություններ: Բազմիցս ձերբակալվել է:

Բյուրատի երկերում արձանագրված է հայ ազատագրական շարժումների պատմությունը մի ամբողջ հիսնամյակի ընթացքում:

Իր «Անունականին հուշատետրը» անավարտ լինելով և անհամապատասխան գործում Բյուրատը ասել է իր ամբողջ գործունեության բնութագրի: Երկրում ստեղծված իրադրության մեջ նախնի ակամայից իրեն զգում է նվաստացած և եթե իր մեջ բարոյական մեծ ուժ չի գտնում, ապա մնում է որպես անարդար օրենքների կույր գերին: Դա մարդուն ստիպում է ապրել բուսական կյանքով: Իսկ հեղինակին առաջնորդում են այլ զգացումներ և գաղափարներ. «Առօրին ատելությունը, ազատագրության բաղձանքը, ահա օրենքը»: Ահա թե ինչի է ձգտել նա իբրև քաղաքացի և հայրենասեր՝ արհամարհելով վտանգը, բանտն ու աքսորը:

Ապագայի համար նոր ծրագրեր ունի Բյուրատը: Այդ են ապացուցում իր անավարտ ինքնակենսագրական աշխատությանը կցված յոթ նոր գործերի ծրագրերը:

Արուշես Հարությունյանը (Մալկարացի Կարո) ծնվել է 1873 թվականին Մալկարացի գյուղաքաղաքում: Հայրենի գյուղաքաղաքում է ստացել միջնակարգ կրթությունը և մինչև 1913 թվականը ապրել ու աշխատել է այստեղ: 1890-ական թվականների սկզբից, նրա գավառական պատկերները տպագրվել են Ա. Արփիարյանի «Հայրենիք» թերթում: Արփիարյանը ջերմորեն ողջունեց Ա. Հարությունյանի երևումը, նրան դասելով Թվկատինցու կողքին՝ իբրև «տոհմային դիմագիծ ունեցող և իրապաշտ գրականություն» մշակող շնորհալի արձակագրի: Այդ օրվանից սկսած, Ա.

Հարությունյանը, հեռավոր Մալկարայում նստած, աշխատակցում էր պոլսահայ գրեթե բոլոր պարբերականներին:

Լայն էին Ա. Հարությունյանի հետաքրքրության սահմանները և ստեղծագործական հնարավորությունները: Նա լուրջ կերպով ուսումնասիրում էր համաշխարհային գրականությունը: Նա ոչ միայն զգալի թվով թարգմանություններ է կատարել Ֆրանսերենից, այլև Ֆրանսիական մամուլում հանդես է եկել հայ գրականության վերաբերյալ հոդվածներով: Բազմաթիվ օտարազգի գրողների թվում նա թղթակցել է բելգիական ականավոր բանաստեղծ էմիլ Վերհառնի հետ. վերջինիս ազդեցությամբ գրեց անհանգ բանաստեղծություններ և հասավ զգալի հաջողության: 1902—1912 թվականների ընթացքում նրա լույս ընծայած «Լքված քնար», «Երկունք» և «Նոր քնար» ժողովածուները նրան բերեցին սիրո և բնության շնորհալի երգչի համբավ:

Պոլիս տեղափոխվելուց հետո, նա հրավիրվում է ղեկավարելու «Բյուզանդիոն»-ի և ապա «Շանթ»-ի քննադատական բաժինները: Նա գրախոսել է այդ տարիների բոլոր հրատարակությունները, անխնա քննադատել միջակությունները, միևնույն ժամանակ արժանին հատուցել առաջատար ու կորովի ստեղծագործողներին: Նա առաջինն էր, որ հիացական խոսքերով գրվատեց Մ. Մեծարենցի արվեստը, արժեքավոր ուսումնասիրություններ կատարեց Դ. Վարուժանի և Սիամանթոյի ստեղծագործությունների մասին: Նշանակալից են Ա. Հարությունյանի քննադատական հոդվածները «Վաղվան գրականության» մասին: Նա պահանջում էր գրականության նյութ դարձնել հայ բնաշխարհի կյանքը՝ այն «անծանոթ ու անորոշ կալվածք», որ չէր ոգևորում պոլսահայ գրողին:

Ա. Հարությունյանը շատ ասելիքներ ունի և՛ արձակի, և՛ շափածոյի, և՛ քննադատական մտքի զարգացման ասպարեզում:

Դեղամ Բարսեղյանը ծնվել է 1883 թվականին Պոլսում: Ավարտել է Պեզդյան մայր վարժարանը: Կարճ ժամանակով հաճախել է Պոլսի Կենտրոնական վարժարանը: Կանոնավոր դպրոցական կրթություն չի ստացել: Ուսման պակասը լրացրել է լուրջ ինքնակրթությամբ: Խորապես ուսումնասիրել է մայրենի գրականությունը. համաշխարհային գրականությունից մասնավորապես մեծ խնամքով ուսումնասիրել է Ֆրանսիականը: Մամուլում տպագրվել է 1900-ական թվականների սկզբից:

Առաջին պատմվածքները լույս են տեսել 1900 թվականին «Սուրհանդակ» թերթում: Այդ օրվանից նա ընդմիշտ կապվում է մամուլին, իր աշխատակցությունը բերելով պոլսահայ գրեթե բոլոր պարբերականներին: Նա գրել է պատմվածքներ, արձակ բանաստեղծություններ, հրապարակախոսական և քննադատական հոդվածներ: Մի հանգամանք էս, որով նա տարբերվում է մեր հիշած բոլոր գրողներից, այն է, որ նա գրել է գեղեցիկ պատմվածքներ մանուկների համար. «Մադիկ» ամսագրում նրա տպագրած «Տղու մը կյանքը», «Պզտիկ բանվորի արկածը», «Պղզտիկ Մակարը» և այլ պատմվածքներ գրված են ջերմ սիրով, մանկական հոգեբանություն ճշգրիտ ըմբռնումով:

Բարսեղյանի զուտ գեղարվեստական գործերը շատ չեն: Մակայն նրա գրած յուրաքանչյուր փորձածավալ երկի մեջ զգալի է «արվեստի պաշտամունքով առկալած», իր նկատմամբ պահանջկոտ, բանիբուն գեղագետի ճաշակը: Նա գրում է հայրենի ժողովրդի տառապանքների մասին, նշավակում Արդու Համիդի՝ «արյունաթաթավ ձեռքերով դահճապետի» վայրագությունները, ապրում իր ստեղծագործ ժողովրդի վառ երազանքներով:

Գեղամ Բարսեղյանը այն երազողներից էր, որոնք ժողովրդի փրկության գլխավոր միջոցներից մեկը համարում էին լուսավորությունը: Նա խանդավառությամբ ողջունեց Դանիել Վարուժանի վերադարձը հայրենի Բրգնիկ գյուղը և բոլոր նրանց, ովքեր գնում էին հայրենի ժողովրդին լուսավորելու և նրա գրկում ծաղկեցնելու իրենց արվեստը, ովքեր «իրենց փոխատնկված ծաղկի հոգվուն մեջ բաբախուն ցանկությամբ կսարսռան դեպի իրենց մայր հողը, անոր արևեն շառալ մը պահելով իրենց ծոցին խորը, և կուզեն երթալ թևատարած և խառնվիլ անոր, շնչել անոր օդը, մտերմանալ բոլոր իրերուն որ զայն, իրենց մայր երկիրը կհորինեն, պրիսմակել իրենց մեջեն բոլոր գույներն ու բոլոր տեսքերը անոր, բոլոր ձայներն ու բոլոր ցավերը ու բովանդակ հոգին անոր, ու հետո, այս անգամ ավելի հզորապես ու ավելի իսկատպորեն, նորեն ճառագայթել, նորեն բուռնանավետել»:

Գեղամ Բարսեղյանը չկարողացավ բացահայտել իր բոլոր կարողությունները. նա ապրում էր իր ուժերի ամենաբուռն զարգացման շրջանը:

**

Տիգրան Չոկյուրյանը ծնվել է 1884-ին Գյումուշխան քաղաքում: Փոքր հասակից որբացել է. կյանքն ու ուսումնառությունը որբացել են տարբեր որբանոցներում: Գրական ասպարեզ է եկել 1907 թվականին: Ուսուցչական աշխատանքին զուգահեռ, «Բյուզանդիոն»-ում իրար ետևից տպագրում է իր պատմվածքները, որոնք հետագայում լույս տեսան առանձին գրքով՝ «Հայրենի ձայներ» ընդհանուր խորագրի տակ:

Իր պատմվածքներում Տ. Չոկյուրյանը նկարագրում էր արևմտահայ գյուղի մոռյլ առօրյան՝ կողոպուտ, սպանություններ, առևանգում, միևնույն ժամանակ ցույց տալով հարստահարվածների բողոքն ու ընդվզումը («Տերտերին ոճիրը», «Հարսին վրեժը», «Տկարին ուժը» և այլն):

1914 թվականին առանձին գրքով լույս տեսավ Տ. Չոկյուրյանի լավագույն երկը՝ «Վանքը» վիպակը, որտեղ նա տված է իր մանկական և պատանեկան տարիների ապրումների ու միջավայրի գունեղ, իրապաշտական նկարագիրը:

1911 թվականից սկսած Մ. Շամտանճյանի հետ հրատարակում է «Ոստան» հանդեսը, որտեղ երևան եկան նաև նրա քննադատական ընդունակությունները: Նրան ևս վիճակված չէր ապրելու իր տաղանդի ծաղկումը:

**

Մի ակնարկի մեջ անհնարին է բնութագրել եղևնի բոլոր զոհերի ստեղծագործությունը, գծել նրանց քաղաքացիական դիմանկարը: Մենք փորձեցինք մի բան ակնբախ դարձնել, որ նրանք բոլորն էլ կարող, խոստումնալից ուժեր էին, ընկած ստեղծագործական սրխաբանքի կեն ճանապարհին:

Մեծ էր հայ գրականության կորուստը: Ինչքան հոյակապ երկեր պետք է գրվեին, որ չգրվեցին: Հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքն արտացոլող ինչքան վիպական, թատերական, բանաստեղծական, քննադատական երկեր բռնազրավվեցին և ոչնչացվեցին:

Այո՛, կորուստն անդամանելի էր: Հայ գրականությունը դուրս եկավ իր զարգացման բնականոն ճանապարհից, որոշ ժամանակ ապրեց մի տարտամ վիճակ, մինչև որ հաջորդ տասնամյակում նորից հավաքեց իր ուժերը և սկսեց զարգանալ նոր թափով, ապացուցելով հայ ցեղի կենսունակությունն ու ստեղծագործական անսպառ հնարավորությունները:

